

הר הבית בתקופה ההלניסטית ובימי בית חשמונאי (בערך 280 לפסה"נ - בערך 22 לפסה"נ)

דן בהט

הפקולטה לתיאולוגיה לוגנו, שוויץ

מתיאורי הר-הבית ובית המקדש הבנוי עליו, מסתבר שישנן במקורות עדויות סותרות באשר לפרטים רבים. מדובר בתאורי הר-הבית במסכת מידות במשנה, ובכתבי יוסף בן-מתתיהו, הן בספרו 'קדמוניות היהודים' והן בספרו 'מלחמת היהודים ברומאים'. כך למשל מונה המשנה בחומה המערבית של הר-הבית¹ שער אחד - שער קיפנוס - בעוד שיוסף בן-מתתיהו מונה בחומה זו ארבעה שערים.²

סתירות אלו הובילו, כבר בתקופת ההשכלה באירופה במחצית המאה ה-19³ להעלאת האפשרות שמדובר בשני הרי-בית שונים, ההלניסטי וההרודיאני. ואכן כך הוא הדבר. מדובר בהר-הבית שנבנה בירושלים בראשית התקופה ההלניסטית, - אי שם במאה השלישית לפסה"נ.

זכור, התיאור האחרון של המקדש, בספר עזרא (ג, יב-יג)⁴, מספר על עליבותו, שכן אלו שזכרו את המקדש שלמה בכו כשראו את המקדש החדש. והנה-באגרת אריסטאס אל פילוקראטס⁵ מתואר הר-בית עצום בממדיו ומופלא בעצמתו. יוסף מספר⁶ כשהוא מביא את דברי הקאטיוס מאבדרה שמידות הר-הבית היו כחמש פלטרות שהן כחמש מאות רגליים יווניות (מעט יותר מ-250 מטרים) אורך ו-100 אמות רוחב (כ-50 מטרים) ויוסף מציין שהורדוס, לאור מידות אלו, הגדיל ביותר את ההר. אריסטאס אומר על עצמו שהיה שר בחצרו של תלמי II פילדלפוס זאת אומרת בראשית המאה השלישית לפסה"נ אם כי יש המאחרים את מועד כתיבתו של ספרו של אריסטאס לסוף המאה השנייה לפסה"נ.⁷ לנו נראה התאריך הקדום יותר וזאת בשל המגמה הכללית בעולם ההלניסטי של אותה תקופה של פעולות בנייה רבות ובניית מקדשים ובכלל. אריסטאס מספר⁸ שבעת ביקורו בירושלים הלך לראות את הר-הבית. הוא היה בנוי בפאר והדר ולא נחסכו הוצאות לצורך הבנייה. המקדש היה על ראש הר, וחומות שגבהן שבעים אמות הקיפו אותו. רוחב ואורך (החומות) מתאימים, לדעתו, לבניית בניין. בין תיאוריו הוא מציין כי חזית הבניין במזרח ואחוריו למערב, החצר מרוצפת באבן, ומערכת של תעלות ניקוז מטהרות את המקום במהירות מים הקרבנות. כשיצא מן העיר, במרחק של ארבע סטדיות ממנה, שמע את קול שקשוק המים בתעלה תת-קרקעית שהובילה מים לצרכי המקדש. מתחת לפני ההר יש בורות מים רבים שהיקפם חמש סטדיות סביב יסודות המקדש. ברור

* מאמר זה הינו פרק מתוך ספר על הארכיאולוגיה וההיסטוריה של הר הבית שכתבינו עומדת להסתיים.

1 מידות, א.

2 קדמוניות טו, 411.

3 הראשון, עד כמה שידעתי מגעת, היה הרב עזריאל הילדסהיימר שהציע להפריד בין תיאורי המשנה לאחרים

4 גם יוסף בן-מתתיהו מתאר את עליבותו של המקדש הזה, ראו: קדמוניות יא, 81-83.

5 אני משתמש בהוצאת H. St. J. Thackeray (ed.) *The Letter of Aristaeas*, London, 1904. תיאור המקדש ואספקת המים אליו, שם בסעיפים 83-91 בעמ' 20-21. גם יוסף בן-מתתיהו מתייחס אל אריסטאס בקדמוניות יב, 17 ואילך, ואל תרגום השבעים, שם: 39-34.

6 נגד אפיון 197. לדברי הקאטיוס ראו: שטרן 1974: 39.

7 כך למשל סימונס 1952: 353. לא עסקתי בבעיית תאריך אגרת אריסטאס ושיקולי לתאריך המוקדם יותר יבוארו להלן. ראו גם פסאודו-הקאטיוס 1996: 271 - 278. בפרק זה עוסק המחבר בהרחבה בנושא המקדש הנדון כאן.

8 אגרת אריסטאס: 83-91. בניגוד לתאורו את מצודת ירושלים (הוא קורא לה אקרה) שבה ביקר ותאר אותה בהתרגשות גדולה, אין רושם לכך שהוא היה על הר-הבית. אולי יש בכך ללמוד על כך שהדבר היה אסור עליו. תיאור המצודה כפי שמנוחת על ידי בר-כוכבא (273-274) מאוד מתאים למה שמראה הארכיאולוגיה של האתר (ראו בהט 2013: 275-276).

מהתיאור הזה שלא מדובר כאן במקדש שהיה בירושלים עוד מימי שיבת ציון. לדברי יוסף היה זה המלך תלמי II פילדלפוס ששלח מתנות רבות למקדש.⁹

בספר בן-סירא, שתאריכו המאוחר ביותר המקובל על החוקרים הוא 180 לפסה"נ,¹⁰ מתוארת בניית אותו מקדש (=המקדש ההלניסטי, בית שלישי).¹¹ הבונה הוא שמעון בן יוחנן הכהן הגדול,¹² שמחבר הספר מתאר אותו כשווה לזרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק: "בזמנו נבנה הבית, חוזה היכל, נבנה קיר (הכוונה לחומות ההר?), הקימו מזבח, הרימו היכל קודש". גרסה אחרת של בן סירא המתורגמת מיוונית אומרת בפירושו: "אשר בימיו הונחו היסודות להגבהה כפולה ונבנה מעוז הגבוה מסביב להיכל".¹³ גם בן סירא מציין את הבאת המים אל המקדש - בדמות של בריכה גדולה - מקוה או שיח (בגרסה של בן סירא מהגניזה - אשוח) בלשונו. לפנינו, איפוא, שני מקורות המתארים את בניית המקדש לפני ימי החשמונאים.

הוצע שהר-הבית ההלניסטי נבנה על יד החשמונאים, אך כל העדויות שתזכרנה להלן, מעידות על תיקונים ושיקומים שנעשו בתקופתם לאחר החורבנות והמאבקים על ההר בין החשמונאים והסלאוקים. על כל פנים אין מדובר בספרי המקבים על בנייה כגון זו שהיתה נדרשת כדי להפוך את המקדש העלוב של ספר עזרא למקדש המפואר שעבר את התלאות של תקופת החשמונאים.

נראה שהמקדש הזה נפגע כבר במהלך הקרבות בין אנטיוכוס ותלמי כשאנטיוכוס סילק את סקופאס שר הצבא התלמי מהעיר.¹⁴ בשל התמיכה שקבל אנטיוכוס מהיהודים הוא איפשר לעשות שיפוצים במבנה המקדש והסטוים שסביבו ואף שיחרר ממיסים את חמרי הבניין.¹⁵ עד לימי הורדוס נעשו עבודות רבות במקדש זה, בין השאר בשל הפגיעות בהר-הבית במהלך הארועים בזמן השלטון הסלאוקי בירושלים.¹⁶ לאחר עלייתו לשלטון של אנטיוכוס הרביעי (אפיפנס) דהיינו שנת 169 לפסה"נ, שדד המלך אוצרות מבית המקדש¹⁷ ושנתיים מאוחר יותר בא אפולוניוס לירושלים ופגע בה קשות. גם המקדש נטמא ואף דם נשפך סביבו.¹⁸ כך נטמא המקדש על ידי הקרבת קורבנות זרים והצבת פסלו

9 תיאור בניית המקדש והמתנות הרבות שנתן המלך למבנה החדש יש בקדמוניות יב, 50-84.

10 על כל פנים לפני מרד החשמונאים, אם כי גם תאריך של סוף המאה הראשונה לפסה"נ הוצע גם הוא. ראו קוטשר 1965. בתאריך הקדום תומך גם ידן 1967: 3.

11 בן-סירא מט, 11-14, נ: 1-4.

12 היו שני כוהנים גדולים בשם שמעון בן יוחנן. מועד שררתו של הראשון היה 300-270 לפסה"נ ואילו השני שררתו היתה 225-220 לפסה"נ. שניהם, כמובן לפני תקופת החשמונאים.

13 אבי יונה 1956, עמ' 394 גם בטקסט הרגיל נאמר: "וירימו היכל קודש".

14 קדמוניות יב, 133.

15 קדמוניות יב, 141.

16 יש נטייה לייחס את המקדש ההלניסטי לחשמונאים בכל ההזכרות הרבות של בניית בהר, שתוארנה בהמשך, שנעשו בכל החורבנות שסבל ההר בתקופת הסלאוקים. כך, למשל, נזכר הרס חומות הר-הבית על ידי אנטיוכוס החמישי בקדמוניות יב, 383 כשהתירץ להרס הוא עוצמת חומות ההר.

17 מקבים א א, 21-23; קדמוניות יב, 249-251.

18 שם, 31-40. כאן גם מוזכרת לראשונה בנייתה של החקרא "בעיר דוד", כך שבראשית שלטון הסלאוקים נבנתה בעיר

של זאוס בו.¹⁹ לאחר שורת הנצחונות של יהודה על צבאות הסלאוקים והאחרון שבהם הנצחון בבית צור, בא יהודה ואנשיו להר-הבית שהיה מוזנח מאוד ואז נעשו עבודות של טיהור המקדש והחלפת המזבח שנטמא במזבח חדש.²⁰ וכאן נאמר "ויבנו את המקדש" אבל מסתבר מההמשך שמדובר בקישוטה של חזית המקדש מחדש, בחנוכת המזבח ובחידוש השערים והדלתות של לשכותיו. אבל חשובה במיוחד בניית הר-ציון, דהינו הר-הבית, חומה גבוהה ומגדלים לאחר שנפגעו בידי הגויים (מדובר כנראה בחורבן שגרם אפולוניוס).²¹ ההדגשה של גובה החומות והמגדלים מתאימה לתאורי ספר בן-סירא של עוצמת ביצור ההר. לאחר הקרבות שניהל יהודה בגלעד, הוא שב לירושלים ועלה עם העם להר-ציון לשם תודה לנצחונות שם (שם ה, 54), וברור מכך שמדובר במקום גדול שבו ניתן היה לקיים טקסים אלו. מותו של אנטיוכוס היה בעקבות הידיעה שהמקבים מנצחים בקרבות נגד צבאו וכן בשל יסורי מצפונו על שוד המקדש.²²

מקריאה בספרי מכבים א וב ניתן להתרשם שתיאור המקדש שטוהר - היה בניין של ממש על חצרותיו וביצוריו. יתר על כן, ברור שמקדש זאוס שהיה בירושלים, והמתואר כאחד הסממנים ההלניסטים שנגדם נלחמו החשמונאים, איננו אלא המקדש היהודי שהפולחן שבו שונה על ידי המתיוונים ואין להניח שהיה זה המקדש העלוב המתואר בספר עזרא. כך למשל, את אבני המזבח "ששקצום מלכי יוון" פרקו עם טיהור המקדש ושמרו באחת מלשכות המקדש (משנה מידות, א). עובדה שתידון להלן היא שהמלכים החשמונאים תיקנו מקדש חזק ומבוצר (ולא את מקדש עזרא) לאחר ההרס שנגרם מספר פעמים בזמנו של שלטון בית סלאוקוס. לכן, מציע חוקר המקדש מ' הרן ש"הכהנים והמלכים הראשונים לבית חשמונאי" הם ששינו במידה רבה את מראהו, דהיינו הוא מניח קיומו של שלב חשמונאי קדום וזאת כדי ליצור פרק זמן מאוחר יותר שבו אפשר למקם את השיפוצים שנעשו בהר ובמקדש.²³ קביעה זו שכאילו החשמונאים הראשונים הם ששיקמו את המקדש הקדום להם, מאפשרת למחבר המאמר להבין את פעולת החשמונאים המאוחרים יותר כעבודות בניה. לדעתנו יש לשנות את המושג חשמונאים ראשונים למושג הבניה ההלניסטית ולראות בעבודות החשמונאים כולם עבודות שיקום גרידא.

אם אכן עמד המקדש המפואר הזה לפני ימי החשמונאים ולא נבנה על ידם כפי שחושבים חוקרים מסויימים הרי שיש לבדוק את ספר מכבים א ולראות אם אכן מדובר בשיקום המקדש על ידם ולא

מצודה שבה ישב חיל מצב זר. עניינו של אפולוניוס באוצר המקדש ושדירתו מוזכרים גם במקבים ב, ג, ה-ז, יג. שוד כלי הזהב של המקדש על ידי מנלאוס ומסירתם לאנדרוניקוס מוזכרים שם, ד, לב. מנלאוס אף יעץ לליזימכוס לשדוד את האוצר, שם, ד, לו. אנטיוכוס אף הוא לקח ביזמת מנלאוס "כלים קדושים" מהמקדש, שם ה, טו-טז, כא.

19 הכל מתואר במקבים א, 45-54. על טימוא בית המקדש והנהגת פולחן זאוס בו ראו מקבים ב, ו, א-ב.

20 שם, ב, 43-47. האבנים שפורקו מהמזבח הונחו למשמרת על הר-הבית "עד בוא נביא להורות עליהן" (פסוק 46). קדמוניות יב, 316-326.

21 מקבים ב, ד, ס: "כדי שהגויים לא יהרסו את החומות והמגדלים כאשר עשו בראשונה".

22 קדמוניות יב, 356-359.

23 הרן 1968: 356.

בבנייתו מחדש. כשיהודה הגיע אל הר-הבית (הר ציון בלשון ספר מקבים²⁴) נאמר ש"ויראו את המקדש שומם, והמזבח מחולל והשערים שרופים ובחצרות גדלים סבכים כמו ביער²⁵ והלשכות שוממות".²⁶ הרי תיאור כזה של שערים, חצרות ולשכות איננו יכול להיות לגבי הר-הבית והמקדש של שבי ציון שהיה עלוב ביותר.

במקבים א ו, 51-62 נאמר שהמלך (אנטיוכוס VII סידטס) בא אל הר-ציון (=הר-הבית) ו"ראה את מצודת המקום... וצווה להרוס את החומה סביב" (דהיינו - מדובר כאן במבנה מבוצר ושוב - לא יכול להיות שמדובר במבנה המתואר בספר עזרא). נראה שההרס הזה הוא שהכתיב את המתואר בפרק ד, 48, 57, 60: "ויבנו את המקדש ואת פנים הבית, ואת החצרות קידשו, ויבנו בעת ההיא את הר-ציון סביב חומה גבוהה ומגדלים חזקים פן יבואו הגויים ויהרסו אותם, כאשר עשו בראשונה". אין לראות בבניית החומה הזאת בנייה של חומה חדשה, אלא רק שיקום כלשהו שהרי לא עבר זמן ויונתן אף הוא ציווה לבנות (שוב?) את חומות הר-ציון (מקבים א י, 10). כשנודע לאנטיוכוס על נצחונותיו של יהודה, על הרס ה"שיקוף" שעל המזבח והקפת המקדש **כבראשונה** בחומות גבוהות, הוא מת (שם, ו, 7).²⁷ בראות המלך אנטיוכוס החמישי את חוזקן של חומות הר-הבית, שוב נגזר אליהן להיהרס בשל היותן חזקות (שם ו, 61). הרס נוסף נגרם במקדש כאשר אלקימוס הרס קיר פנימי כלשהו וכן הוא הרס את "מעשה הנביאים" - אולי חלק שנחשב לקדום ביותר על ההר (שם, ט, 54).²⁸ אז שוב שומעים על בניית וחידוש פני העיר בימי יונתן (שם, י:10).²⁹ במאבקים בין אלכסנדרוס ודמטריוס, הבטיח דמטריוס, כדי לקנות את לב העם, לשלם עבור בניית המקדש וביצורו - ונראה שהיה צורך בכך לאחר ההרס והתיקונים התכופים בתקופה סוערת זו (שם, י, 44-45). שמעון הצליח לכבוש את חקרא ואף "לבצר את הר המקדש, אשר אצל החקרא" (שם, יג, 52).³⁰ הסכמים שנעשו בין דמטריוס ושמעון בדבר מעמדו ומעמדם של בניו ככהנים גדולים נקבע בחצר המקדש על גבי לוחות נחושת (שם, יד, 48-49). מקור חשוב להכרת הר-הבית ההלניסטי היא המשנה. במסכת מידות יש כמה נתוני יסוד: הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה (מידות, ב). רוב השטח הפנוי ממבנים היה מדרום לבית

24 שאלה היא אם הר-ציון הוא תמיד האזור התחום על ידי החומות שהקיפו את המקדש או ההר הטבעי, שעליו היה המתחם המקודש בכללו. במקבים א ו, 51 נאמר שהיהודים היו נצורים בהר-ציון - דהיינו נצורים בתחום מוגדר - והר-הבית ההלניסטי מתאים למצב זה.

25 אולי בשל אזכרת הפיכת הר הבית ליער בספר מיכה ג, ג. בירמיהו ישנה חזרה על דברי מיכה בפרק כו, יח.

26 מקבים א ד, 36. טיהור המקדש על ידי יהודה והחגיגות בעקבות כך מתוארים במקבים ב י, ב-ח.

27 שוב מופיעה המילה **כבראשונה**. נראה שזכרון חומות ההר, כפי שהיו לפני השלטון הסלאוקי, היה חזק.

28 כאשר מונה אלקימוס לכהן גדול על ידי דמטריוס, אחרי מנלאוס, הוא מינה אותו על "המקדש הגדול ביותר" (מקבים ב, יד:יג). שוב - עוצמת המקדש מתבררת כאן. מושג זה מופיע בפרק ב, יט ושוב שם, שם, כב - "המקדש המהולל בכל העולם המיושב". כמו כן גם ב יד, לא.

29 קדמוניות יג, 181.

30 גילוייה של החקרא יכול לעזור בהבנת המסופר כאן. כבר יונתן בנה חומה להפריד בין החקרא והעיר, ולא בינה לבין הר-הבית. נראה שהכוונה במילה עיר לעיר דוד של ימינו. אך מספר מקבים א יב, 36 ניתן להבין שההר והחקרא קרובים זה לזה. אכן הם אינם רחוקים אך יש מרחק כלשהו בין השניים כפי שידוע לנו כיום. לגבי גילוייה של החקרא, ראו בן-עמי וצ'חנובץ 2015: 313-322.

המקדש, פחות מכך במזרח, עוד פחות מכך בצפון והפחות ביותר היה השטח הפנוי ממערב, היו לאותו הר-הבית חמישה שערים: שנים בדרום - שערי חולדה, אחד במזרח - שער שושן, אחד בצפון - שער טדי, ואחד במערב - שער קיפונוס. רק השערים בדרום ובמערב שימשו את הציבור. השער המזרחי נועד להוציא את הפרה האדומה אל הר-הזיתים³¹ ואילו השער הצפוני היה סגור, לדעתי מכיוון שבזמן בניית הר-הבית הזה, היה השטח שמצפון לו מצוי לחוף לעיר וכך היה צריך לשמרו סגור כחלק מביצורי העיר, הגם שלא הוביל לחלק כלשהו מחלקי העיר.³² מתחת לשער טדי יצאה מנהרה שדרכה יצא כוהן שנטמא אל מחוץ לתחום הקודש, וברור מכך שהשער היה בגבול תחום הקדושה של הר-הבית. הנתונים הנראים השטח או המוכרים מהנתונים הארכיאולוגים יכולים לשפוך אור על תחומי הר-הבית ההלניסטי:

כשערך צ'רלס וורן את מחקריו על הר-הבית (1867-1870) היה באפשרותו לבדוק את פני הסלע הטבעיים תחת פני רחבת הר-הבית. כתוצאה מעבודותיו מתברר שהר-הבית, כפי שהוא נראה מאז ימי הורדוס, איננו בבואה של פני השטח הטבעיים שתחתיו. הנקודה הטבעית הגבוהה ביותר בהר היא אבן השתיה שהיא פסגת הר-המוריה, הבולטת מעל פני רחבת הר-הבית. הר-המוריה, הטמון מתחת לפני הרחבה של היום, מוקף בערוצי נחלים סביב לו חוץ מאוכף קטן בפינתו הצפונית-מערבית, ששהיה נקודת התורפה שלו. באוכף הזה נחצב חפיר רחב, שנועד לנתק את הר-המוריה מרכס האנטוניה שמצפון-מערב לו וליצור שקע שיחבר את נחל הטירופיון עם היובל העמוק של נחל בית זיתא. עומקו של החפיר אינו ידוע הואיל ווורן, שגילה אותו, סולק מההר לאחר שמדד את אורך ורוחב החפיר הזה, ולא ניתנה לו האפשרות להמשיך ולבדוק את עמקו.³³ הגיאוגרף היווני סטראבו, המתאר את המצור על ירושלים על ידי פומפיוס, מספר שבמקום ההתקפה היה חצוב חפיר עמוק שממנו הוצאה האבן לבנית חומות העיר. הוא מציין את מידותיו כ-ששים רגל עמקו וששים רגל רוחבו.³⁴ יוסף מספר שפומפיוס רצה לתקוף את הר-הבית מצפון "אך שם עמדו מגדלים גבוהים ונחפרה תעלה וגיא עמוק הקיף (את הר-הבית)".³⁵ פומפיוס נאלץ היה למלא (חלק - ד.ב.) מהעמק כדי לערוך את המצור על הר-הבית מכיוון צפון. גם מועד חציבתו של החפיר הזה לא ידוע אבל אפשר לייחס את חציבתו לזמן בניית הר-הבית ההלניסטי. וורן איתר את הערוצים העוברים תחת רחבת ההר וכך עלה בידו לבודד את הר-המוריה מסביבתו ולהגדיר את גבולותיו. מפתו מראה שלהר המוריה היתה צורה מארכת מצפון לדרום ואורכו בערך 165 מטרים. רוחבו של ההר היה דומה אך בשל הנתונים הארכיאולוגיים המתייחסים לחומה המזרחית של ההר ניתן "למשוך" את רוחבו של הר-המוריה עד לאורך של 225 מטרים לערך אם כי רוחבו האמיתי הטבעי אינו עולה על כ- 150 מטרים. בשל המדרון המזרחי התלול נקבעה החומה

31 וכנראה גם את השעיר המשתלח ביום הכיפורים.

32 זהו הכיוון ממנו כבש פומפיוס את הר-הבית.

33 וורן 1884: לוחות II, VI, וחתך O-T בלוח IX וחתך O-R בלוח XII.

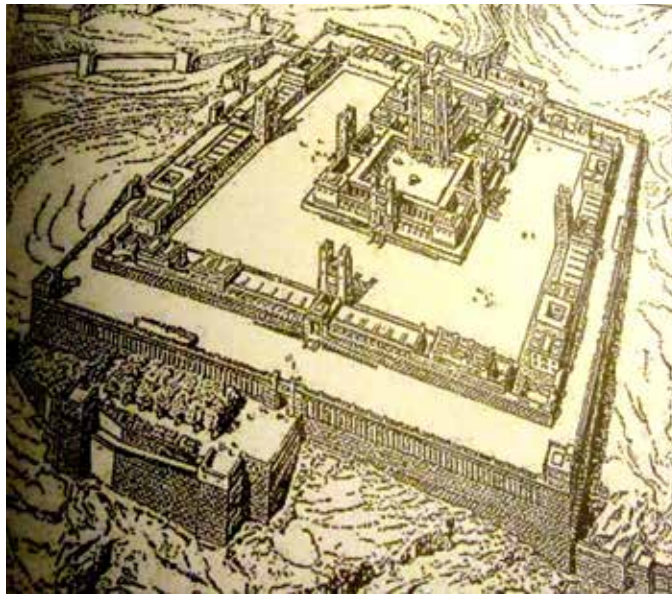
34 סטראבו 15, 2 (אצל שטרן 1974, כרך א: 297, 302). כמובן שאי אפשר להוכיח שהמדובר כאן בחפיר הנדון, אך לא ידוע על חפיר אחר בעיר, והרי המצור על הר-הבית היה מצפון לו כך לפי קדמוניות יד, 57, ששם מתאר יוסף את הגיא העמוק שהיה מצפון להר.

35 קדמוניות יד, 57.

המזרחית מעט מזרחה וכפי שמציין גם יוסף בן-מתתיהו "המלך שלמה הוא אשר בנה את ההיכל, הקיף את חלק המזרח חומה והעלה על הסוללה סטיו אחד...".³⁶ קדמותה של החומה המזרחית אף נזכרת על ידי יוסף בזמנו של אגריפס השני שהיהודים באו אליו "... שיקים מחדש את הסטיו שבמזרח, סטיו זה היה בחלקה של העזרה החיצונה עומד עמוק בעמק... - מפעלו של שלמה המלך".³⁷ כשמקבלים את הנתון מהמשנה על השטחים הפתוחים שעל ההר (רובו מהדרום וגו') כשאבן השתיה היא נקודת המוצא של המדידה הרי ניתן לקבוע אורך של כ-220 מ' לכל צלע של ההר - בעיקר בשל ריחוקה של החומה המזרחית. המידה של חמש מאות על חמש מאות אמה מתקבלת בהחלט על הדעת בייחוד משום שמידה זאת נקבעה בתודעה ביחס להר-הבית עוד מדברי הנביא יחזקאל.³⁸ מידה זו מקיפה היטב את הר-המזרחית כשהיא מותירה את כל ערוצי הנחלים שמתחת לרחבת הר-הבית ההרודיאנית מחוץ לתחום הזה. מכל זה אף אפשר להקיש על בעיה אחרת הקשורה בהר-הבית ההלניסטי - בעיית גודל האמה של אותן חמש מאות האמות. נראה לאור הנתונים הללו שגודל האמה אינו יכול לעלות מעל למידה של כ-44-45 ס"מ לאמה - כנדרש אם מבקשים להקיף את הר המזרחית שצורתו כיפתית ולהפכו לצורת ריבוע. כל הצעה שהאמה היתה גדולה יותר תרחיב את הר-הבית מעבר לגבולות הר המזרחית, ותכליל בתחום המקודש גם אזור גאוגרפי המצוי הרחק מעבר להר המזרחית, כמו הר ציון

בפינה הדרום מערבית של ההר ההרודיאני, או האזור שמעבר ליובל של נחל בית זיתא, מצפון להר-הבית הנדון.³⁹

הנתונים בשטח יכולים לעזור אף הם בקביעת מיקומו המשוער של הר-הבית ההלניסטי: בחומה המזרחית של הר-הבית, במרחק של 32 מ' מצפון לפינה הדרום-מזרחית של החומה ההרודיאנית, מוכר ה"תפר" המוכיח שבניגוד לחומות הדרומית והמערבית שהן כולן מעשי

איור 1. בית המקדש בנבואת יחזקאל.

36 מלחמת היהודים ה, 184.

37 קדמוניות כ, 220-221; מלחמת היהודים ה, 185, וראו גם בברית החדשה, יוחנן י, 22-23, מעשי השליחים ג, 11, ה, 12.

38 יחזקאל מב, יז-כ, מה, ב.

39 יש חוקרים המציעים גודל של אפילו עד 57 ס"מ לאמה - דבר החורג בהרבה ממידותיו של הר המזרחית.

איור 2. התפר בחומה המזרחית של הר הבית.

הבנייה ההרודיאנית (את החומה הצפונית אי-אפשר להגדיר בשל התיקונים הרבים שנעשו בה בימי הביניים וחוסר האפשרות ללמוד את נדבכיה הנמוכים ביותר של החומה הזאת), הרי שחלקה העיקרי של החומה המזרחית קודם לימי הורדוס שחומה ההר שבנה נשענת כנגד קטע הבנייה הקדומה לה שמצפון ל"תפר" האמור.

עד כה אין לקבוע מי בנה את החומה המזרחית בחלקה הקדום וההצעות השונות מתארכות את החלק הקדום עוד מימי הבית הראשון ועד לבניית החקרא בזמן מרד החשמונאים.⁴⁰ בצד דרום יש שתי אפשרויות למיקום החומה הדרומית של הר הבית ההלניסטי, בין רמת הר-הבית ומסגד אל-אקצא חקר וורן שני בורות מים שמספרם 6 ו-36, הזיהים בצורתם - כמעין צורת קמץ. היתה הצעה לראות בהם שני מקוואות⁴¹ אך נראה לי יותר נכון לראות בהם את שתי היציאות, על הר הבית, של שני שערי חולדה של המשנה. זאת בשל צורתם הזוהה, מיקומם על ההר מעט דרומה מקו המדרגות

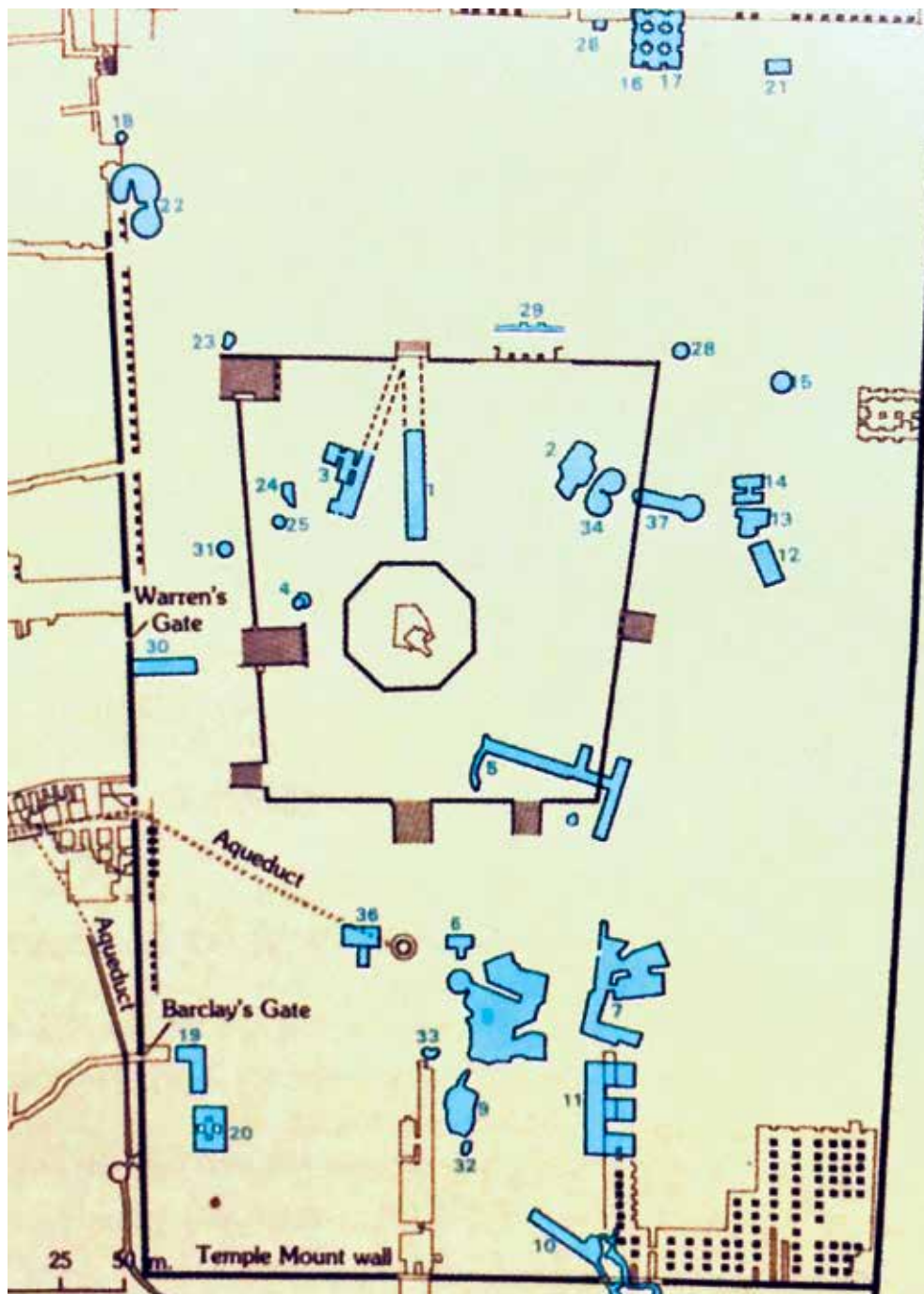
שיוזכרו להלן וגבהם הרב, וכן בשל נתונים נוספים כמו השאלה אם היו מקוואות על ההר עצמו - שהרי במשנה מוזכר רק מקווה מים אחד שהיה על הר הבית והוא המקווה שעל גג לשכת הפרווה שבו היה הכהן הגדול טובל ביום הכיפורים (משנה מידות ה, ג). גם מיקומם של שני הבורות בצורה סימטרית משני צידי הציר של מבנה המקדש מוסיפה אמינות לאפשרות זו. אם אכן הם מצביעים על מיקומה של החומה הדרומית של הר-הבית ההלניסטי, הרי שהיא נמצאת במרחק של 121 מטרים מצפון לחומה הדרומית של היום. קשה לשער מה היה בשטח של כ-90 מטרים בין התפר שבחומה המזרחית של ההר ובין הגבול הדרומי של הר-הבית ההלניסטי שהוצע זה עתה.

אחת ההצעות היתה למצוא כאן את מקומה של החקרא שנבנתה על ידי בכחידס בזמן מלחמת החשמונאים.⁴² אפשרות אחרת לקביעת תוואי החומה הדרומית של הר-הבית ההלניסטי מסתמכת

40 בנייה באבנים מאד דומות לבניה הקדומה שמדרום לתפר יש במצודה של סט. אנטיוקו שבסרדיניה. היא מתוארכת למאה השלישית לפסה"נ. יש לזכור שסרדיניה היתה גם היא, בדומה לירושלים, בתחום התרבות ההלניסטית.

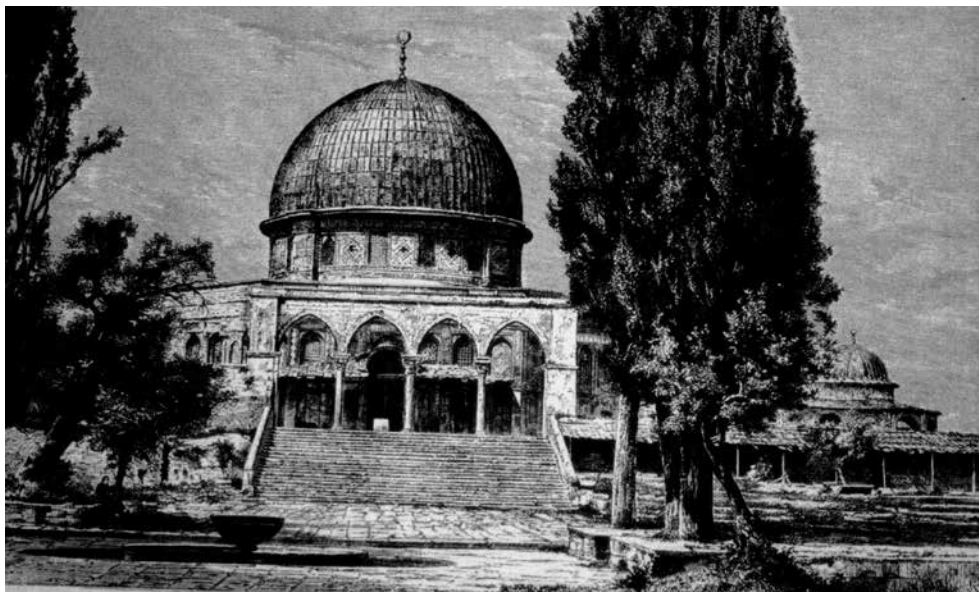
41 רייך 1989: 63 - 65. יש אפשרות כמובן, שלאחר שהשערים הללו חדלו לשמש עם הרחבת הר-הבית בימי הורדוס, הם הפכו למקוואות. לתכניתם ראו: גיבסון וג'ייקובסון 1996. אצלם מספרי הבורות השונים: בור 6 הוא אצלם בור מס' 1, עמ' 25-30. בור 36 הוא אצלם בור 2 עמ' 31-32. בכל אחד יש תכנית של הבורות.

42 צפריי 1980: 17-40. כיום, לאחר גילויים של השרידים המתאימים למה שמצפים משרידי החקרא בגבעת עיר דוד, כמובן שאין לראות ב"תפר" עדות למקומה של החקרא. כדאי להזכיר שבספר מקבים א, לג-לו, מסופר שאפולוניוס בנה מצודה גדולה וחזקה בעיר דוד שהיתה "למארב לבית המקדש".

איור 3. תרשים בורות המים על הר הבית.

על מערכת מדרגות ארוכה המשתרעת מדרום לקיר הדרומי של רמת הר-הבית, המוכרת לנו ממקור אחד בלבד - תצלום משנות ה-70 של המאה ה-19 המראה את המדרגות בחלקן הגדול שמהן נשארה מדרגה אחת בלבד החצובה בתוואי מהלכה שבו הסלע גבוה.⁴³

איור 4. מערכת המדרגות מדרום לקיר הדרומי של רמת הר הבית, תצלום משנות ה-70 של המאה ה-19.

בשל מדרגה זו ניתן לקבוע את מקום מערכת המדרגות בדיוק רב.⁴⁴ על מערכת המדרגות בנויה כיום טרסה שמעליה מילוי של אדמה וצמחיה. המדרגות הללו מצויות במרחק של כ-14 מטרים מצפון למיקום תוואי החומה הדרומית של ההר ההלניסטי על פי ההצעה הקודמת. המדרגות האלה יכולות להיות משמעותיות לגבי קביעת תוואי החומה בשל תיאורו של יוסף את גבול החצר הפנימית של ההר: "כי המקדש השני נקרא בשם קודש ובארבע-עשרה מעלות עלו אליו מן (המקדש) הראשון... וגם לו היתה חומה מסביב. והחומה הזאת היתה גבוהה אך המעלות כיסו את חלקה..."⁴⁵. לדברי יוסף על אותה חומה היו קבועות הכתובות האוסרות על הנכרים את הכניסה אל התחום המקודש.⁴⁶ נראה שהיעדר כל אזכרה של כתובות אלו במשנה מעיד על כך שלפני שהורדוס הוסיף תחומים להר-הבית

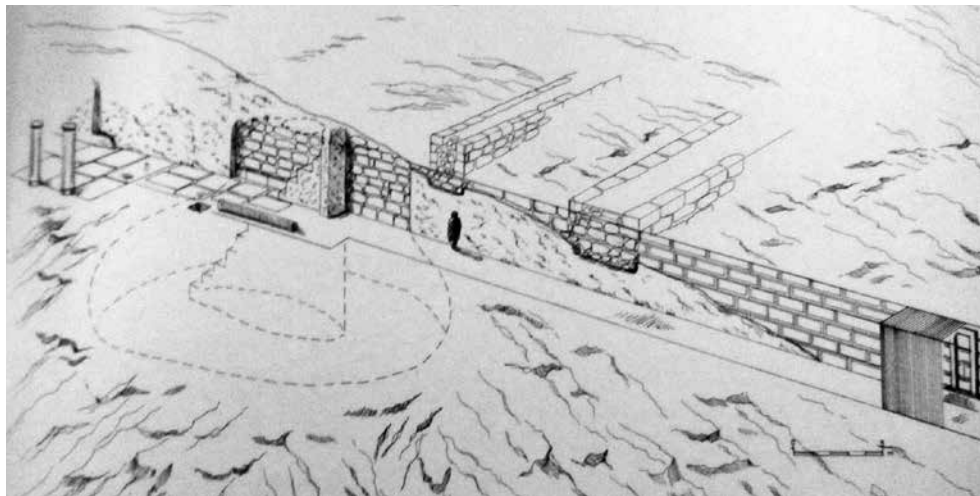
43 דיון ראשון במדרגות אלו: יעקובסון וגיבסון 1995: 162-170. יש גם תאורים קודמים של המדרגות האלו ומצוין שם בהערה 15 מקור הצילום שעליו מתבסס הצייר לורטה. לדעתם המדרגות הן מימיו של הורדוס, בניגוד לדעה שהן שייכות לימי המקדש ההלניסטי (שם: 168-170).

44 מוכר ציור של לורטה: שילר 1977: 172. שילר מצוין בעמ' 9 שלורטה נהג לצייר צילומים. צילום של המדרגות נמצא בארכיון הצילומים של הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (PEF), C.F. Tyrwitt-Drake, P.1466.

45 מלחמת היהודים ה', 193. יש להזכיר ש'קודש' הוא השם שניתן על ידי יחזקאל לחצר הפנימית של הר הבית. לנו נראה שהחצר הפנימית היא הר-הבית ההלניסטי והחצר החיצונית הוא שמן של התוספת ההרודיאנית להר-הבית ההלניסטי.

46 יוסף מספר שאף אנטיוכוס, במסגרת עידודו את שיקום המקדש, אסר בפקודה על הנכרים להיכנס אל הר-הבית. קדמוניות יב', 145-146.

הזה, לא עלו נכרים להר ולכן לא היה צורך בכתובות אלו. לכן נראה לי שהקיר⁴⁷ עם הכתובות מהווה סימון לגבול הר-הבית הקדום ומעבר לו - התוספת להר הבית. בתיאור המפורט של החיל במשנה (מדות ב, ג) שהיה בגבול המקדש עצמו, לא מוזכרות הכתובות כלל. לעומת זאת, אצל יוסף מתקבל הרושם שהכתובות היו בחיל שהוא התחום של המקדש. אין במערב הר-הבית אפשרות ללמוד על מה שהיה שם לפני שהחומה המערבית של הרמה המוכרת היום נבנתה במקום בתקופה האיובית.⁴⁸ הצד הצפוני ברור הרבה יותר. ראשית, הר-הבית ההלניסטי היה מוגן כאן על ידי טבע המקום: בצד המזרחי של הגבול הצפוני של הר-הבית ההלניסטי עובר היובל העמוק של נחל בית זיתא ואשר, כפי שהוזכר לעיל, היווה מכשול בפני פומפיוס כשניסה לכבוש את ההר מצפון. מערבה ליובל הזה ישנו החפיר המוזכר גם הוא שם כמכשול והלאה צפונה-מערבה עמדה כאן מצודת הבאריס - קודמתה של האנטוניה ההרודיאנית. היא השתרעה עד לאותו חפיר ונראה ששרידיה הדרומיים ביותר נתגלו בחפירות מנהרת הכותל.⁴⁹

איור 5. שחזור שתי חומותיה של מצודת הבאריס על בסיס הממצאים בחפירות מנהרת הכותל המערבי.

מאמר חשוב משנת 2010 מציע שמתקן המים המופיע באגרת אריסטאס ("מעין טבעי, מקווי מים נפלאים") וה"מקווה" או ה"אשוח" של ספר בן-סירא אינם אלא מאגר גדול שמקומו הטבעי שהותקן לפני הרחבת הר-הבית על ידי הורדוס היה באפיקו של אותו יובל של נחל (וולדה 2010). בית זיתא

47 גם בתרגום של אולמן 'למלחמת היהודים' מוזכר הקיר הזה בשם 'סורג'. יש בכך משום קביעת עמדה באשר למקומו של קיר זה. ביוונית הוא נקרא *peribleptos* שלידל-סקוט מתרגמים כ"קיר הסובב משהו" (אצלם עמ' 624 במהדורת Intermediate 1955 בערך II peribalo).

48 ראו הפרק האיובי בספרי על הר-הבית. שם מצוין כי חומת הרמה המערבית היתה קרובה ב-18 מטרים אל כיפת הסלע. מכאן יוצא שבין מקומו של קודש הקדשים לבין החומה המערבית של הר הבית ההלניסטי היה השטח הפתוח מצומצם ביותר כמתואר במשנה.

49 D. Bahat, The Jerusalem Western Wall Tunnel. Jerusalem 2013, pp 273-285.

שהיווה הגבול הצפוני של הר-הבית ההלניסטי.⁵⁰ נראה שבצפון עדיין נותר בימי הורדוס חלק כלשהו מהחומה הצפונית של הר-הבית ההלניסטי כי יוסף מספר שלאחר חורבן האנטוניה, הגיעו החיילים הרומים אל החומה הראשונה, החלו לשפוך סוללות "למול פנת חצר המקדש הפנימית אשר בפת צפון-מערב"⁵¹. נתון ארכיאולוגי נוסף יכול להיות מכלול של מספר מדרגות שנתגלו מזרם לשער המשולש ואשר מתוארות על ידי החופרים כמדרגות בין בתי העיר מהתקופה הקדם הרודיאנית וכמדרגות המובילות אל הר הבית ההלניסטי.⁵²

נראה לי שגם לפי תיאורי יוסף שיידונו בהמשך וגם מן המשנה, הר הבית ההלניסטי הוא החצר הפנימית של הר-הבית לעומת החצר החיצונית שהיא התוספת ההרודיאנית להר. והיות שכל דיני הר-הבית חלו רק על הר-הבית ההלניסטי משום כך לא עודכנה המשנה אף על פי שנערכה ונחתמה שנים לאחר חורבן הר-הבית והכירה היטב את ההרחבה וההגדלה של הר-הבית ההלניסטי על ידי הורדוס. כל הדינים נוגעים להר מתייחסים רק אל הר-הבית ההלניסטי הואיל והוא בנוי על הר-המזרחית וכלל את כל ההר הזה על ידי כך שהוא הוקף בחומות שיצרו את החצר הפנימית של המקדש. התוספת ההרודיאנית אבדה איכות ורמה זו של קדושה הואיל ומיקומה היה מעבר לתחומי הר המזרחית, שהרי הורדוס מילא את הערוצים שמסביב להר וחצב את חלקה הדרומי של גבעת האנטוניה. התוספת ההרודיאנית היא זו שיוסף קרא לה בשם החצר החיצונית למקדש.⁵³ החצר החיצונית היא "עזרת הגויים" של הברית החדשה.⁵⁴ כדי לסכם יש לציין שוב כי המשנה מתארת את הר-הבית ההלניסטי ולא את הר-הבית ההרודיאני מכיוון שזהו ההר שעליו חלים כל הדינים הנוגעים לקדושת הר-הבית. דינים אלו אינם חלים על התוספת ההרודיאנית להר הבית הקודם לו, הואיל והתוספות הללו חורגות מתחומי הר-המזרחית. מן המשנה נראה כאילו המחיצה שעליה הכתובות האוסרות כניסה על הגויים הייתה סמוך לסורג בשל האיסור הכניסה על הנכרים "החיל המקודש ממנו שאין גויים וטמא מת נכנסים לשם" (כלים א, ח), אך יש להבין מכל האמור שהנכרים לא עלו כלל להר הבית עד להרחבתו על ידי הורדוס. נראה שהאיסור חל על כל פני הר-הבית של המשנה לשם זהירות וניתן ללמוד זאת מתאורו של יוסף. הוא מחלק את הר-הבית של זמנו לחצר הפנימית וזו החיצונית שביניהם נמצאות הכתובות. לחצר הראשונה ניתן היה להיכנס לנכרים וממנה עברו דרך הקיר שעליו היו הכתובות אל "הקודש". לפי זאת הקודש איננו אלא התחום המוקף בחומה של המקדש עצמו עם עזרת הנשים, עזרת ישראל והתחום שבו ההיכל, בית המטבחים והמזבח. אך ראה לעיל את דברי יחזקאל לגבי מושג זה. לפי התיאור של יוסף מאחורי החומה הזאת ישנן ארבע-עשרה מדרגות. לנו נראה, שגם בתחום שבין שתי החצרות ישנם שרידי מדרגות. והוצע לעיל מקומם של שני בורות מים שהם לדעתנו ראשי הכניסות של שערי חולדה שהיו בחומה הדרומית של הר-הבית הקדום. חיזוק להיות קיר

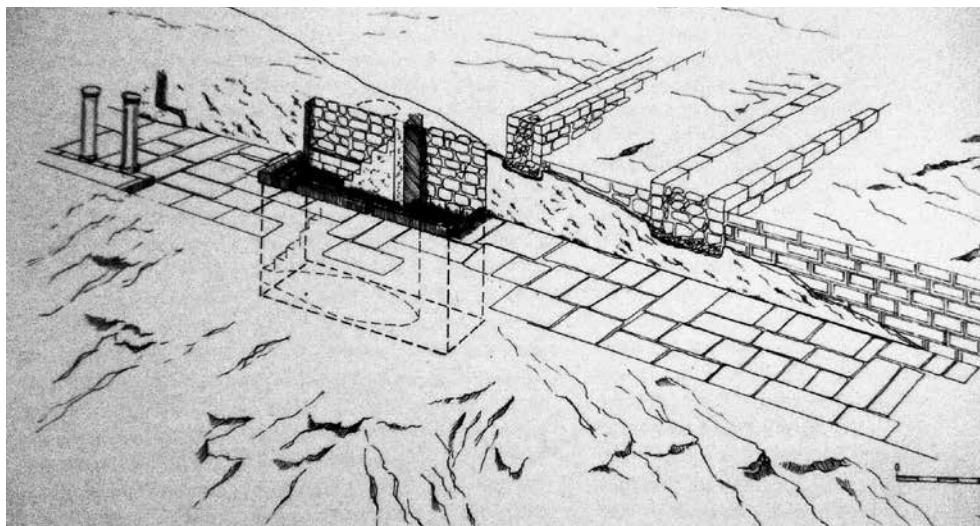
50 וולדה 2010: 159-181. ראו לגבי הנחל הזה את מצור פומפיוס בקדמוניות יד, 60.

51 מלחמת היהודים ו, 149.

52 ברוך ורייך 2016: 37-91. לעניין המדרגות ראו שם עמ' 90.

53 כך למשל ל. ריטמאייר.

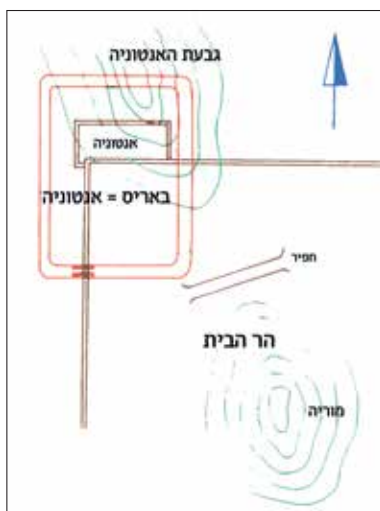
54 מעשי השליחים יא, 2, חזון יוחנן יא, 2: "ונטשת את חצר ההיכל החיצון... כי ניתן בידי הגויים."

איור 6. אזור מצודת הבאריס לאחר השינויים שפקדו את האתר בעקבות מפעלי הבניה של הורדוס.

הכתובות בגבול המקדש הקדם-ההרודיאני יש אצל יוסף.⁵⁵ גבול הר הבית הקדום מהווה גם אתגר שיש נסיונות לפתרו על ידי קירוב הסטיו המלכותי ומצודת האנטוניה בימי הורדוס עד לגבולות הת"ק על ת"ק אמה.⁵⁶ הדימיון בין הקיר שבתחתית החיל והקיר עם הכתובות הטעה, לדעתו, את יוסף בן מתתיהו כשקבע שהכתובות היו בקיר התחתון של החיל. לא אעסוק כאן בלשכות המקדש והפתחים שהיו בו שכן אלה עתידים היו להשאר ללא שינוי במהלך הבניה של הורדוס ועל כן אעסוק בהם בפרק על הר הבית ההרודיאני בספרי שבהכנה.

לתקופה זו יש ככל הנראה לייחס את בנייתה של הבאריס - המצודה ששכנה מצפון להר הבית. הורדוס שינה, לכבודו של אנטוניוס, את שמה לאנטוניה.⁵⁷ מאוחר יותר, עם בנייתו של הר-הבית על ידו וחציבת סלע גבעת האנטוניה עליו היה בנוי רובה של הבאריס, הוא יצמצם את ממדיה אך שמה יישאר כשהיה.

איור 7. מצודת אנטוניה.

55 מלחמת היהודים, 192-197 וראו הערות מס' 193-197 בתרגומה של ליהא אולמן לספר זה.

56 קורן 2007: השרטוט המקופל בתחילת הספר וכן בעמ' 95 למעלה.

57 קדמוניות יג, 307, טו: 409. יוסף מייחס את בנייתה ליוחנן הורקנוס, קדמוניות טו, 403 אך בעיקר יח, 91.

■ **ביבליוגרפיה**

אגרת אריסטאס

H. St J. Thackeray (ed.), *The Letter of Aristeeas*, London 1904.

מקבים א

א' רפפורט (עורך), ספר מקבים א, ירושלים, 2004.

מקבים ב

ד' שוורץ, (עורך), ספר מקבים ב, ירושלים, 2004.

פסאודו-הקטאיוס 1996

Pseudo-Hecateus, *On the Jews*, Berkeley.

אבי יונה 1956

מ' אבי יונה (עורך), ספר ירושלים, ירושלים

בהט 2013

D. Bahat, *The Jerusalem Western Wall Tunnel*, Jerusalem 2013.

בן-עמי וצ'חנובץ 2015

ד' בן עמי ו' צ'חנובץ, "מערכת הביצור הסלאוקית בחניון גבעתי, עיר דוד", חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ט, ירושלים.

ברוך ורייך 2016

Y. Baruch and R.Reich, *Excavations Near the Triple Gate of the Temple Mount* Jerusalem, *ATIQTOT* 85.

גיבסון וג'ייקובסון 1996

S. Gibson & D.M. Jacobson *Below the Temple Mount in Jerusalem*, Oxford.

הרן 1968

מ. הרן, "מקדש", אנציקלופדיה מקראית ה, ירושלים.

וולדה 2010

U.C. Wahldt, *The Nature and History of the Birkat Isra'il and its Relation to Pool 'with the Expanse of the Sea' (Sir.50:3)* *PEQ* 142, 3.

וורן 1884

C.Warren, *Plans, Elevations, Sections &c* London 1884

ידין 1967

י' ידין, "מגילת בן-סירא ממצדה", ארץ ישראל ח (ספר סוקניק), ירושלים.

יעקובסון וג'ייבסון 1995

D.M. Jacobson and S. Gibson, *A Monumental Stairway on the Temple Mount*, *IEJ* 45/1 1995 pp.162-170

סימונס 1952

J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden.

צפריר 1980

י' צפריר, "על מקומה של החקרא הסלבקית בירושלים", קתדרה 14.

קוטשר 1965

י' קוטשר, מגילת בן-סירא ממצדה, עיתון "הארץ", 10.15.65.

קורן 2007

ז.מ. קורן, ועשו לי מקדש, ירושלים 2007.

רייך 1989

R. Reich, Two Possible Miqwa'ot on Temple Mount, *IEJ* 39.

שטרן 1974

M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, Jerusalem, I.

שילר 1977

א' שילר, אלבום ציירי ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים.

מקורות האיורים

איור 2, 5, 6. דן בהט.

איור 3. גיבסון וג'ייקובסון 1996.

איור 4. ראו הערה 43.

איור 7. בעקבות E. Netzer, *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Grand Rapids, Mich 2008.